

Theo Beckers en Mark van den Heuvel

De moderne tijd.

In dit artikel schetsen Theo Beckers en Mark van den Heuvel de gevolgen van het proces van modernisering in Nederland voor de relatie tussen systeemtijd en eigen tijd. Ze gaan na wat de effecten zijn van economische en technologische verandering op de strijd om tijd. Ze doen dat aan de hand van een drietal tijdvensters: het begin van deze eeuw, de jaren zestig en de jaren negentig.¹

Acceleration, in its continuing social transformation, does not mean an increase of speed in all social processes. It presupposes a temporal norm of generally increased mobility, which is at the same time the result of technologically and economically established processes of the conveyance of goods, people, energy and information, which have to overcome spatial and temporal distances.²

De concepten tijd en ruimte stellen ons door hun abstractie in staat om het verband te leggen tussen de ervaring van het fin-de-siècle van de vorige eeuw en de ervaring van het fin-de-millénaire van de twintigste eeuw. In het onderstaande gaan we na hoe tijd en ruimte samenhangen met moderniteit en op welke wijze het besef van tijd en ruimte in verschillende perioden met elkaar samenhangen en van elkaar verschillen.

De strijd om vrijetijd in moderniserend Nederland

De moderne tijd had zich in het begin van de negentiende eeuw al aangekondigd, met name in Engeland en Frankrijk. Kapitalistische

- 1 M. van den Heuvel en P. Peters, *De roep om snelheid en verte. Een studie naar de versnelling van vervoer in historisch en maatschappelijk perspectief* (Rotterdam 1998); T. Beckers, "Vrijetijd als kwali 'tijd'", in: W. Van Dinten et al. (ed.), *Maatschappelijke verantwoordelijkheid van organisaties* (Den Haag 1997) 89-104.
- 2 H. Nowotny, *Time. The modern and postmodern experience* (Cambridge 1994).

productieverhoudingen, commercialisering van de handel en de opkomst van een nieuw type consument markeerden in economisch en cultureel opzicht de moderniteit. In de loop van de negentiende eeuw kwamen daar belangrijke dimensies bij zoals de industrialisering en de opkomst van nieuwe technologieën en vervoerssystemen.

Vergeleken met andere landen liep Nederland achter in dit moderniseringsproces. Tot ver in de negentiende eeuw was Nederland een agrarische samenleving, met wat textielindustrie en suiker- en tabaksindustrie. De band tussen Holland en de buitengewesten was zwak. Er vond weinig uitwisseling plaats van mensen en informatie en in de perifere gebieden van Nederland bestonden nog betrekkelijk gesloten agrarische economieën, die geïsoleerd lagen en gedeeltelijk in het geldverkeer waren geïntegreerd.

Pas laat in de negentiende eeuw, zo vanaf de jaren tachtig, traden er belangrijke veranderingen op, in eerste instantie economisch van aard. De industrialisering kwam goed op gang, nieuwe produktietechnieken werden geïntroduceerd in de nijverheid en de landbouw, het communicatie- en transportnetwerk breidde zich uit en er vonden processen van schaalvergroting plaats. Gedurende deze periode verschoof Nederland van de periferie van de Engelse industrialisering naar het centrum van de Engelse, Duitse en Belgische industrialisering.³

De economische ontwikkelingen in deze periode drukten zich ook ruimtelijk uit. In de eerste helft van de negentiende eeuw was Nederland een kleinschalige samenleving waarin het maatschappelijk leven lokaal, hooguit regionaal was georganiseerd. Het nationale element telde nauwelijks mee. Talrijke gebieden waren nog niet door infrastructuur ontsloten en waren alleen op zichzelf georiënteerd.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam daar gaandeweg verandering in door de aanleg van nieuwe infrastructuur. Deze ontsloot voorheen geïsoleerde gebieden. Er ontwikkelden zich nieuwe industrie-kernen, met name in die gebieden waar een goede aansluiting bestond op de spoorwegen en de waterwegen zoals in Amsterdam, Twente, het mid-

3 R.W.J.M. Bos, 'Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw.' In: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing eds., *Economische ontwikkeling en sociale emnicipatie II* (Den Haag 1977) 68-92.

den en westen van Noord-Brabant en Zuid-Limburg.

De gespreide concentratie van industriële bedrijvigheid leidde tot een sterk urbanisatieproces. Werkloosheid en armoede op het platteland zorgde voor een trek naar de steden, waar wel werk te vinden was. Het aantal steden met meer dan 5000 inwoners en met meer dan 50.000 inwoners nam sterk toe en in 1920 woonde meer dan de helft van de bevolking in de stad, terwijl dat in 1840 nog maar eenderde bedroeg.⁴

Een tempoversnelling van de samenleving

De industrialisering en de opkomst van nieuwe communicatie- en vervoermiddelen leidden een tempoversnelling in van de samenleving. Deze bracht een ander besef van tijd en ruimte met zich mee, hetgeen cruciaal was voor het fin-de-siècle-gevoel aan het einde van de negentiende eeuw. Door de nieuwe technologie werden steeds meer maatschappelijke functies losgeweekt uit lokale tijd-ruimte-patronen en vervlochten over steeds grotere afstanden. Daarnaast ontwikkelde het fenomeen tijd zich tot een kwantificeerbare productiefactor en kreeg daardoor een economische waarde. In de context van industrialisering en kapitalistische produktieverhoudingen werd tijd geld en werd het steeds belangrijker om geen tijd te verliezen.

Wezenlijk in het veranderend besef van tijd en ruimte was het fenomeen snelheid. Door de opkomst van de nieuwe technologieën ging men de gehele voorafgaande periode beschouwen als een van traagheid. In de context van de scheiding tussen snel en langzaam ontstond eveneens het besef van haast en tijd verliezen. Van der Woud verwoordt deze dynamiek treffend:

Hadden de Nederlanders van 1800 inderdaad zeeën van tijd en bezaten de reizigers in de trekschuit op weg naar hun bestemming met een snelheid van vijf of zes kilometer per uur een engelengeduld? Misschien hadden ze evenveel tijd en geduld als wij hebben en is het verschil slechts dat zij de tijd op een lineaire wijze gebruikten in plaats van op een complexe; dat wil zeggen dat zij

4 H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988).

5 A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke ordening van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987).

de gebeurtenissen, activiteiten en plannen in een enkelvoudige reeks plaatsen en deze niet beleefden in een letterlijk gelijktijdige samenhang. Men verliest alleen tijd wanneer men weet dat de handeling sneller of beter gekund had of dat een meer productieve handeling verricht had kunnen worden⁵.

Strijd om vrijetijd

Toch heeft het nog vrij lang geduurd voordat mensen overal in Nederland leefden volgens dezelfde tijdrekening. Lange tijd was in grote delen van ons land de cyclische tijdsopvatting nog dominant. Zo lang reizigers zich nog te voet verplaatsten of met paard en wagen was het geen probleem dat het in Amsterdam en paar minuten later was dan in Haarlem. Het duurde nog tot 1909 voordat er in ons land sprake was van een uniforme, nationale tijdregeling: de middelbare zonnetijd van Amsterdam. Met name het internationale transport was niet erg tevreden met deze wet, omdat de Nederlandse tijd bleef afwijken van met name onze belangrijkste handelspartner: Duitsland. Een van de eerste maatregelen van de Duitse bezetter was dan ook om al op 16 mei 1940 de Middeneuropese tijd aan Nederland op te leggen.

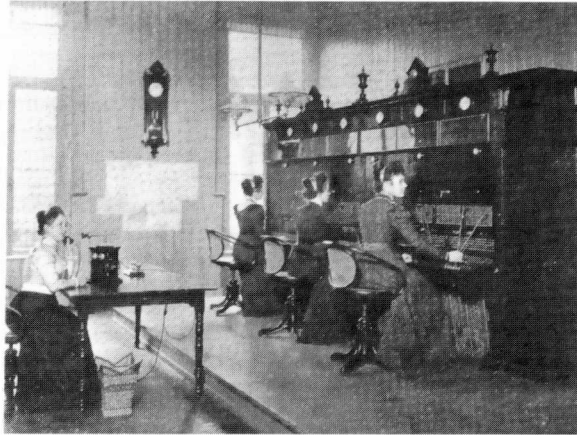
Pas moderne transport- en communicatiemiddelen als de trein, telefoon en telegraaf maakten synchronisatie noodzakelijk. Stephen Kern schreef een schitterende studie over de veranderingen in onze waardering van tijd en ruimte tussen 1880 en 1918. Hij beschrijft hoe de opkomst van de telegraaf, de telefoon, de bioscoop, de fiets, de trein, de auto en het vliegtuig de materiële voorwaarden vormden voor een fundamentele verschuiving in het denken over en ervaren van tijd en ruimte. De telefoon doorbrak en verkleinde geografische afstanden maar vergrootte aanvankelijk sociale afstanden, de verschillen tussen standen en klassen, zoals bij elke technologische innovatie. Hij laat zien hoe de nieuwe moderne, industriële tijdopvatting niet alleen onze economie, maar ook onze kunst en wetenschap beïnvloedde. Het taylorisme, de psychoanalyse en de relativiteitstheorie hebben er hun ontstaan aan te danken en de atonale muziek en abstracte kunst zijn de artistieke uitingen van een abstract begrip van tijd en ruimte, losgemaakt van directe ervaringen.⁶

6 S. Kern, *The culture of time and space, 1880-1914* (London 1983).

Tijdens het proces van modernisering, technologische en industriële ontwikkeling werd de factor tijd dus geleidelijk geabstraheerd, een object buiten onszelf en een object van sociale strijd. Tegelijk werd in ons psychisch bewustzijn en in ons sociaal en economisch handelen het tijdsbesef versterkt.

Er ontstond een scherp onderscheid, geschapen tussen soorten tijd in het economisch systeem, het maatschappelijk leven en het individuele bewustzijn. Vooral het onderscheid tussen 'de baas zijn tijd', de werktijd en de eigen tijd, de vrijetijd, had vergaande gevolgen voor de manier waarop we ons leven deze eeuw hebben ingericht.

In de loop van die eeuw heeft vrijetijd zich ontwikkeld tot een individuele, subjectief verworven vrijstelling van economische en sociale plichten, die ligt verankerd in sociale praktijken. Deze 'licentie' moest op de macht van totale insti-

Werkende vrouwen zoals in deze telefooncentrale hadden in de negentiende eeuw weinig vrijetijd. Uit: Paul Brill, ed., *Opmaat van een nieuwe eeuw: Hoofdstukken uit het Nederlandse fin-de-siècle* (Amsterdam 1995).

tuties, zoals arbeid, huishouden, onderwijs en sociale zekerheid bevochten en steeds weer gelegitimeerd worden. Het Vlaamse begrip 'verlof' geeft dat goed weer. De arbeider veroverde de eigen tijd op de tijd van de baas, de huisvrouw maakte tijd vrij ten opzichte van haar rol als verzorgster of moeder, de werkloze was verantwoording schuldig over de besteding van zijn onvrijwillige tijd binnen het sociale zekerheidstelsel, de scholier of student diende op tijd te zijn en zijn studieduur te verantwoorden binnen de grenzen van het onderwijssysteem.

In termen van de systeemtheorie kan vrijetijd worden beschouwd als 'time-out', als een tijdspanne die vanwege een systeem wordt afgezonderd ter ontlasting van dat systeem en die met relatieve onverschilligheid wordt bejegend, als onschuldig wordt beschouwd of zelfs als triviaal. Een sociaal systeem kan voor zijn kernactiviteiten een hoge graad van perfectie berei-

ken door randactiviteiten af te stoten naar andere sociale systemen, die hiervan hun hoofdactiviteit maken. Net als in een aantal sporten vervult de 'time-out' een belangrijke functie voor het instandhouden van het arbeidssysteem. Als de 'time-out' voorbij is, gaat het spel met nieuwe energie verder. Arbeid en vrijetijd zijn met elkaar verbonden zoals schaduw en licht. De reikwijdte van de arbeid strekt zich uit tot het domein van de vrijetijd, tot het culturele niveau van wat is toegestaan in beide tijdsegmenten, hoe je je dient te gedragen. Het streven naar disciplineren en rationalisering heeft zich dan ook nooit beperkt tot de fabriek, maar strekte zich ook uit tot het privéleven. Daarbij heeft steeds voorop gestaan de gedachte dat het gedrag in de vrijetijd geen bedreiging mocht vormen voor het gedrag tijdens de arbeid. Integendeel, de 'homo ludens', de spelende mens, moest functioneel zijn voor de 'homo faber', de werkende mens. Al heel snel werden lijntrekken en tijd rekken verboden. De blauwe maandag bestond na de opkomst van de industrie nog slechts als een blauwe maandag. Drankmisbruik en ander uitputtend vermaak werden bestreden. Het op tijd komen, efficiënt omgaan met je tijd, tijd zinvol besteden, geen tijd verkwisten, het zijn dwangmaatregelen in de arbeidsethiek, maar werden ook in de vrijetijd gekoesterd via de activiteiten- en consumptiedwang.

De strijd van de arbeidersbeweging werd dan ook gekenmerkt door een dubbele strategie: de vorming van meerwaarde vertalen in meer persoonlijke tijd en inkomen ter vrije beschikking en 'het volk' verheffen en het vrijetijdsgedrag beschaven tot het niveau van de verlichte burgerij.

Een belangrijk keerpunt in de strijd om vrijetijd was de invoering van de acht-urendag in 1919. Voor kinderen en vrouwen was de arbeidsduur al eerder wettelijk aan banden gelegd. Sommige goed georganiseerde beroepsgroepen als typografen en diamantbewerkers wisten een kortere arbeidsduur en betaalde vakantie te bevechten voor de Eerste Wereldoorlog. In de wet-Aalberse werd het recht op vrijetijd nu ook gegarandeerd voor mannelijke industrie-arbeiders.

De invoering van de acht-urendag werd door de leiders van de vakbeweging en de sociaal-democratie gezien als een grote overwinning op 'het kapitaal', maar ook ervaren als een belangrijke culturele opgave. Onmiddellijk werden initiatieven genomen voor de organisatie van de vrijetijd van arbeiders, zoals de VARA, de AJC, het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, het latere Nivon. Nog veel meer organisaties op het terrein van cultuur, sport, reizen, recreatie zouden deel gaan uitmaken van de sociaal-democratische zuil. Sommige leiders, hoewel zelf vaak voortgeko-

men uit de burgerij, koesterden aanvankelijk de hoop, dat dit proces van 'vrijetijd in eigen kring' zou leiden tot een eigen subcultuur voor en van arbeiders, die principieel af zou wijken van het vrijetijdsgedrag van het establishment en die een potentieel zou kunnen vormen voor een geleidelijke, maar radicale hervorming van onze maatschappij. Het eerste wetenschappelijk onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van (sociaal-democratische) arbeiders in het midden van de jaren dertig wees uit, dat zij zich inmiddels de ambities en het gedrag van de burgerij hadden eigen gemaakt.

Naoorlogse modernisering en de commodificatie van vrijetijd

De tweede periode die kan worden onderscheiden is die van de naoorlogse modernisering. Deze vangt aan met de fase van wederopbouw die duurde tot halverwege de jaren vijftig. Daarna zette de modernisering zich verder door. Als eindpunt van deze fase markeren we de oliecrisis in 1973 die een einde maakte aan een periode van ongekende economische groei.

De periode werd gekenmerkt door de opkomst van de welvaartsstaat en verzorgingsstaat. De basis hiervoor werd gelegd door de langdurige economische groei van 1950 tot 1973. Een van de pijlers van de groei was een sterke stijging van de effectieve vraag naar goederen en diensten. Deze vraag werd omhooggestuwd door een relatief hoge bevolkingsgroei en door de keynesiaanse macro-economische politiek waarin het stimuleren van bestedingen centraal stond. Vooral in de jaren zestig was dit het geval. Stegen de lonen tot het begin van de jaren zestig nog geleidelijk als gevolg van de lage-lonenpolitiek, na 1963 volgde een liberalisering van de loonpolitiek met een loonexplosie tot gevolg. Waar het gemiddelde inkomen in de periode 1948-1960 steeg met ongeveer 44%, lag dit in 1970 222% boven dat van 1948.

De modernisering in het naoorlogse Nederland ging gepaard met een wijziging in de wijze van produceren en een verschuiving van het karakter van de economie. De Nederlandse economie, die in vergelijking met het buitenland toch al nooit een sterk geïndustrialiseerd karakter had, ontwikkelde zich in de jaren vijftig en zestig tot een dienstverleningseconomie. Kenmerkend was de teruggang van de traditionele vormen van industrie, zoals de textielindustrie en de leer- en schoenindustrie. Met de opkomst

van de dienstverleningseconomie steeg ook de behoefte aan mobiliteit en communicatie. De traditionele bedrijfstakken waren veel meer lokaal geworteld terwijl het werk van dienstverlenende instellingen zoals banken, administratiekantoren en tal van vrije beroepen de vestigingsplaats oversteeg.

Parallel aan de groei van de economische bedrijvigheid en de uitbreiding van de dienstensector vonden vanaf de tweede helft van de jaren vijftig processen van decentralisatie en schaalvergroting plaats. Beide processen leidden tot zich verder in de ruimte uitstreckende arbeids- en afzetmarkten. Tekenend hiervoor was het ontstaan op grote schaal van de forens, vooral mogelijk gemaakt door de snelle opkomst van de auto. De auto maakte het mogelijk om werkplaats en woonplaats van elkaar te scheiden. Er onstond een sterke suburbanisatie, met name in de jaren zestig, die leidde tot een drastische toename van de bevolking in de kleine kernen ⁷

Waar in de eerste periode de verdichting van tijd en ruimte zich vooral langs de economische as voltrok, is in de tweede periode ook in sociaal-culturele zin sprake van tijd-ruimtelijke verdichting. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig vonden er in Nederland ingrijpende sociaal-culturele verschuivingen plaats, met als een belangrijke stuwende kracht het steeds verder uitstrekken van het maatschappelijk leven in tijd en ruimte. De wereld werd voor de individuele burger snel groter door de overschrijding van grenzen in tijd en ruimte waardoor nieuwe levenspatronen zich konden uitkristalliseren.

Deze veranderingen werden voor een belangrijk deel mogelijk gemaakt door nieuwe vormen van communicatie en vervoer. Allereerst zorgde de brommer voor een ruimere actieradius, met name voor agrariërs, arbeiders en jongeren. Al snel werd de brommer overvleugeld door de auto die uitgroeide tot het symbool van de modernisering en een nog verdere expansie in de ruimte mogelijk maakte, waarbij in toenemende mate de auto ook gebruikt werd voor de vrijetijd. Daarnaast betekende de introductie van de televisie een nieuwe ervaring. De televisie gaf mensen de mogelijkheid om kennis te nemen van andere culturen, waarden en normen; de horizon werd sterk verbreed.

7 H. van der Cammen en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen* (Utrecht en Antwerpen 1986).

De commodificatie van vrijetijd

Met het begrip commodificatie wordt verwezen naar een proces waarbij een bepaalde eenheid (product, ruimte, tijd, emotie) behalve een gebruikswaarde ook een ruilwaarde krijgt in processen van mondiale transacties. In de jaren zestig gaat dat ook gelden voor de vrijetijd. Terwijl in de periode 1920-1960 vrijetijd vooral werd gedefinieerd als een 'vraagstuk', een probleem voor de arbeiders, het volk, de jeugd, de massa of de onmaatschappelijken, kwam vrijetijd in de jaren zestig in het teken te staan van positief gewaardeerde, individuele keuzevrijheid. De toegenomen collectieve en individuele welvaart, de invoering van de vrije zaterdag vanaf 1961 en de technologische ontwikkeling in de sfeer van productie en consumptie maakten een grotere geografische en culturele mobiliteit mogelijk. Het is de periode van het welvaarts-optimisme: veel geleerden voorspelden de komst van een vrijetijdsmaatschappij. De *flower power* leek reeds de aankondiging te zijn van een samenleving, waarin de noodzaak tot werken grotendeels is overgenomen door de automatisering en het arbeidsethos werd vervangen door de creativiteit van de spelende mens.

Op het terrein van sport, cultuur, toerisme, recreatie en media voltrok zich een proces van democratisering. De grote verschillen tussen de opzichtige consumptie van de aristocratie en het volksvermaak zijn geleidelijk verdwenen. Ook 'het volk' kan zich nu de luxe van het lezen, reizen, sporten en het bezit van recreatieve goederen permitteren. Genoegens, die in het verleden als voorrecht waren voorbehouden aan een elite, zoals buitenverblijven, maaltijdverzorging, muziek en theater, zijn nu een publiek recht, mits men ervoor wil betalen. Reizen voor plezier, lange tijd een voorrecht voor elite en burgerij, kwam nu binnen het bereik van grote groepen. Aanvankelijk volgde het massatoerisme de routes naar gebieden, die al door de burgerij waren ontdekt. Later werden er op vele plaatsen in Nederland en Europa nieuwe gebieden speciaal voor recreatie en toerisme ontwikkeld. Daarbij maakte men handig gebruik van de grote civieltechnische en cultuurtechnische werken, die in het kader van modernisering, industrialisering en urbanisering tot ontwikkeling kwamen: de Deltawerken, de aanleg van IJsselmeerpolders, wegenaanleg, ruilverkavelingen.

Sinds de jaren vijftig is vrijetijd verzelfstandigd, is het een begrip geworden, dat voor iedere burger reële betekenis kreeg. Het aanbod van voorzieningen, productie, diensten, ruimten, programma's, accommodaties

steeg snel. Dat was deels te danken aan de inspanningen van de verzorgingsstaat, die grote bedragen investeerde in recreatievoorzieningen, culturele centra, sportaccommodaties, bibliotheken, publieke omroep. Maar het was vooral de markt-sector, die de vrijetijd nu ook in Nederland ontdekte als een profijtelijk domein voor expansie. De ontwikkeling van het hedonisme, een 'fun morality', een op genot en consumptie gerichte leefstijl, maakte mensen vrijer en losser ten opzichte van traditionele beperkingen, zoals die voortvloeiden uit sekse- en rolvoorschriften en de zeden en gebruiken in streek, kerk of familie. De sociale controle werd minder en de houding ten opzichte van 'afwijkend' gedrag toleranter. Dit bete-

Damslapers kenden geen tijd. Uit: Bernard en Hanneke van den Berg, *Nederland in de jaren zestig* (Rijswijk z.j.).

kende een aanslag op de verzuilde organisatie van de vrijetijd, die in de periode 1920-1955 haar bloei had gekend. Niet langer was maatschappelijke stand of levensbeschouwing het bindende principe op de vrijetijdsmarkt, maar een gemeenschappelijke smaak of voorkeur. De Nederlander kreeg een breder repertoire in vrijetijdsbesteding en participeert in een grotere verscheidenheid van activiteiten.

Het adagium 'tijd = geld' was niet langer alleen van toepassing op de

productiezijde van onze economie, maar gold nu ook voor de vrijetijds-consumptie. Het begrip vrijetijds-besteding is de goede benaming voor deze ontwikkeling. De inkomensgroei in de periode 1950-1980 heeft vooral de budgetaandelen voor mobiliteit en vrijetijd doen toenemen. In het begin van de jaren vijftig ging gemiddeld een kwart van het inkomen op aan voedsel en kleding. Dat aandeel halveerde sinds de jaren zestig. De hoeveelheid besteed geld per eenheid vrijetijd ('consumptiviteit') is sterk toegenomen. Met andere woorden: de koopkracht nam sneller toe dan de hoeveelheid vrijetijd. Vrijetijd werd kapitaalsintensiever. De burger als consument omringde zich met gemaksgoederen, die hem in staat stelde maximaal rendement te halen uit de vrijetijd. De private amusementsvoorziening (koelkasten met private spijs- en drankvoorraad, afspeelapparatuur, televisie en later walkman en video) heeft zich veel sterker ontwikkeld dan de participatie aan vrijetijd en cultuur buitenshuis.

Op een essentieel punt breekt de vrijetijdsconsumptie met een ontwikkeling, die is ingezet bij het begin van de moderne tijd en zowel in Reformatie, Contra-Reformatie als Verlichting een sterke ideologische rechtvaardiging kreeg. Vierhonderd jaar lang was het streven immers gericht op het bevorderen van spaarzaamheid, zuinigheid en ingetogen gedrag. Op de vrijetijdsmarkt zijn uitbundigheid, genot en seksualiteit niet langer verdacht, maar vormen ze zelfs de norm en worden ze als 'commodity' aangeprezen. Het bezit van de zaak, is niet het eind, maar juist het begin van het vermaak. Demonstratieve consumptie, door Thorstein Veblen in 1899 nog veroordeeld als onproductief, onredelijk en verspillend, werden in de jaren zestig aangemoedigd als teken van vooruitgang en individuele autonomie. Het 'zijn' kan niet langer los worden gezien van het 'hebben'.

Een gehaaste samenleving en het verzet tegen de onteigening van de tijd

Het naoorlogse proces van de verdichting van tijd en ruimte is aan het einde van de twintigste eeuw geradicaliseerd. Er wordt gesproken over de fase van laat-moderniteit, van post-moderniteit of over het ontstaan van een netwerksamenleving.⁸ Deze noties die ieder eigen accenten leggen,

8 Laat moderniteit, zie A. Giddens, *The consequences of modernity* (Oxford 1990). Voor post-moderniteit zie, onder anderen, D. Harvey, *The condition of postmodernity* (Oxford 1989). Voor netwerksamenleving, zie M. Castells.

komen overeen in de constatering dat de moderne samenleving zich steeds verder uitstrekt in tijd en ruimte. In het maatschappelijk leven doen afstanden en tijdsbarrières er steeds minder toe als gevolg van de opkomst en het gebruik van snelle vervoersystemen en communicatietechnologie. Het gevoel in één wereld te leven is bij de Westerse mens sterk ontwikkeld. Westerse samenleving zijn voor een groot deel economisch, politiek en cultureel geïntegreerd. Er bestaat een enorme uitwisseling van mensen, goederen, ideeën tussen landen en er wordt een stortvloed aan beelden, opinies, leefstijlen en opties over ons uitgestort. Men ervaart in toenemende mate een 'wereld-wijde gelijktijdigheid'.⁹

De behoefte aan eigen tijd

Bij de tijd zijn en met de tijd meegaan blijkt aan het einde van de twintigste eeuw geen eenvoudige opgave te zijn. Terwijl het vorige fin-de-siècle gekenmerkt werd door het splitsen van de tijd-ruimtelijke structuur in de duidelijk gemarkeerde functionele subsystemen arbeid en vrijetijd, is tijd in de beleving en het gedrag van burgers thans als het ware vloeibaar geworden. Duidelijke en veilige grenzen tussen de tijd van de baas en de eigen tijd vervagen. Tegelijk nemen de klachten over tijdsdruk toe. Mensen hebben al hun vernuft ingezet om tijd te sparen en nog nooit zijn ze voor hun gevoel zoveel tijd tekort gekomen.

De economische recessie aan het begin van de jaren tachtig vormde de aanleiding tot een fundamentele reorganisatie van onze temporele orde. De vakbeweging streed opnieuw voor arbeidsduurverkorting. Dit keer niet met als inzet meer vrijetijd, maar meer banen, een herverdeling van arbeid. Dat leidde aanvankelijk tot kortere werkweken, meer vakantiedagen en gunstige regelingen voor vervroegde pensionering. De vrijkomende arbeidstijd werd echter slechts maar zeer gedeeltelijk benut voor het aantrekken van nieuw personeel. Dat betekent grotere werkdruk voor hen die betaalde arbeid verrichten. Hoewel de lonen gematigd werden nam de koopkracht per huishouden toe en steeg de vrijetijdsconsumptie. Dat is onder meer te danken aan de groei van het aantal tweeverdienende huishoudens en de hogere arbeidsparticipatie van vrouwen. Vooral voor de leeftijdsgroep tussen 25 en 45 jaar dringt de tijd.

9 H. Nowotny, *Time. The modern and postmodern experience* (Cambridge 1994).

In de jaren negentig komt er een einde aan de toename van de hoeveelheid vrijetijd. De feitelijke arbeidsduur van werknemers neemt toe onder druk van internationale concurrentieverhoudingen, de introductie van nieuwe technologieën en een versterkt arbeidsethos. Tegenover de eis van arbeidsduurverkortung stellen werkgevers de eis van grotere flexibiliteit en het goedkoper maken van de factor arbeid. Het in 1983 gesloten verbond tussen werkgevers, werknemers en regering had de basis gelegd voor de overgang naar een post-industriële, post-fordistische samenleving. Twee wetten uit 1996 staan model voor die overgang: de nieuwe Arbeidstijdenwet, die de wet-Aalberse vervangt en de wijziging van de Winkelsluitingswet. Ze hebben met elkaar gemeen, dat ze ruimte scheppen voor een flexibelere en meer dynamische temporele orde en de individuele tijdssoevereiniteit bevorderen. Toch is de zeggenschap over tijd sterk afgenomen.

Met het vervagen van de grenzen tussen arbeid en vrijetijd is het voor burgers moeilijker om het recht op eigen tijd te realiseren. In feite zien we een proces van onteigening van de tijd. Overwerk wordt aangemoedigd, maar niet extra beloond, het werken op zaterdag en zondag is geen uitzondering meer, vrijetijd moet worden gebruikt voor ziekteverlof en bijscholing, ouderen moeten langer in het arbeidsproces blijven.

Niet alleen in de arbeid neemt de tijdsdruk toe. Van alle kanten wordt een beroep gedaan om tijd beschikbaar te stellen: de baas, de buurt, het gezin, vrienden, verenigingen en niet te vergeten de vrijetijdsmarkt. De commodificatie van de vrijetijd krijgt een nieuwe impuls. De post-industriële burger en consument is voortdurend bezig met kiezen en met het afwegen van de ene claim tegen de andere verleiding. De netwerken waarvan burgers deel uitmaken, zijn uitgestrekter en complexer geworden. Ook de kennis van wat er, letterlijk, in de wereld te koop is, neemt toe. Het wordt steeds lastiger om gelijktijdige claims op elkaar af te stemmen en om het individuele pad door de tijd te synchroniseren met dat van relevante anderen. Doordat de traditionele morele autoriteiten, kerk en staat, aan betekenis hebben ingeboet, is men afhankelijker geworden van experts en bemiddelaars, die kunnen vertellen wat goed en nastrevenswaardig is.

Dynamiek en flexibiliteit op de arbeidsmarkt en groeiende diversiteit in leefstijlen stimuleert de behoefte aan eigen tijd, een tijdsperiode waarin de tijdsdruk afneemt en waarin men enigszins kan ontsnappen aan het gevoel overal deel van uit te (moeten) maken. De sterke respons op de

actie van de kerken en een aantal sociale bewegingen tegen de 24-uurs-economie en op het pleidooi voor 'onthaasting' wijst op een groeiende vraag naar tijdsoeveeriniteit.

In zekere zin doet het einde van deze eeuw denken aan dat van de vorige. Beide perioden worden gekenmerkt door een verhevigd tijdsbewustzijn, sterke technologische verandering en veranderingen in economie, politiek en cultuur. In beide perioden speelt de strijd om eigen tijd een rol. Destijds gedragen door een nieuwe opkomende politieke stroming, die de arbeidersklasse vertegenwoordigde. Thans is het markeren en beschermen van de grenzen tussen systeemtijd en eigen tijd een individuele verantwoordelijkheid. Politiek en samenleving zouden daarvoor echter de condities moeten scheppen.